

ВПЛИВ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ НА МОСКОВСЬКУ КНИЖНО-ПИСЕМНУ ТРАДИЦІЮ

У статті розглядається еволюційний вплив церковнослов'янської мови української редакції на російську літературну мову XVII–XVIII ст., який мав радикальні наслідки для московської книжно-писемної традиції, сприяв становленню російської літературної мови нового типу та виявився зручним і міцним знаряддям європеїзації великоросійської культури. Визнання «третього південнослов'янського впливу» дозволяє переглянути традиційні погляди на роль і місце південно-західної культури та церковнослов'янської мови української редакції в історії російської літературної мови.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, книжно-писемна традиція, третій південнослов'янський вплив.

Історія церковнослов'янської мови — це, по суті, міжслов'янська дисципліна, яка однаковою мірою належить як русистиці, так і україністиці. Протягом століть саме взаємодія церковнослов'янської та російської або української мов визначали мовленнєву ситуацію у Південно-Західній та Північно-Східній Русі, суттєво змінюючи свій зміст у процесі історичного розвитку. Необхідність детального і всебічного вивчення церковнослов'янської мови була переконливо аргументована під час дискусії на IV Міжнародному з'їзді славистів. Обговорення питань формування і розвитку слов'янських літературних мов (див. доповіді Б. Гавранека, З. А. Копорського, Б. І. Унбегауна, А. Й. Журавського, А. Достала та ін.¹) показало необхідність розбудови історії церковнослов'янської мови як літературної (культурної) мови слов'янства. Проте дотепер серйозна наукова увага приділялася лише найдавнішому етапу історії писемної мови — *мові старослов'янській*. Що стосується вивчення пам'яток пізніших епох — аж до XVIII ст., то вони вивчалися, на думку М. І. Толстого, «спорадично, головним чином з метою виявлення в них конкретних локальних, діалектних рис»².

Більшість дослідників відмовлялася від спроб опису історії церковнослов'янської мови пізніх періодів з різних причин: 1) не завжди чітко розмежовуються дані історії мови як такої (історичної граматики та історичної діалектології) й історії літературної мови (для всіх епох суттєве розмежування писемної мови взагалі й мови «літературної»); 2) церковнослов'янська мова в пізні епохи свого розвитку на різних територіях Південно-Західної і Північно-Східної Русі по-різному взаємодіяла з народною мовою, зазнаючи її впливу і будучи пов'язаною

¹ IV Международный съезд славистов : Материалы дискуссии.— М., 1962.— 646 с.

² Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков.— М., 1988.— С. 52–53.

ною з нею то тіснішими, то слабшими узами. Природно, що ці обставини значно ускладнюють аналіз і систематизацію фактів, а сам опис вимагає численних коментарів і пояснень.

Таким чином, предметом вивчення історії церковнослов'янської мови як історико-лінгвістичної дисципліни, що досліджує специфічні процеси східнослов'янської мовної еволюції, як засвідчує Б. А. Успенський, є «взаємодія східнослов'янської та південнослов'янської культурних традицій»³. Найяскравішими прикладами такої взаємодії є періоди так званих південнослов'янських впливів на церковнослов'янську мову руської редакції.

Метою цієї статті є розгляд особливостей третього південнослов'янського впливу, який ще не був предметом спеціального наукового аналізу, та визначення його місця в історії російської літературної мови. У сучасній русистичі превалює дещо однобічний погляд на джерела та пам'ятки церковнослов'янської мови. Чого варті зауваження про те, що граматики Л. Зизанія, «Буквар» І. Федорова, а також граматики М. Смотрицького належать до церковнослов'янської мови російської редакції. Такий погляд на ці пам'ятки дотепер засвоюють студенти-русисти з підручників «Історії російської літературної мови». Лишається тільки шкодувати, що праці М. С. Трубецького⁴, присвячені проблемам взаємодії української та російської книжно-писемних традицій, були надруковані так пізно й не дістали належного розвитку в працях не тільки російських, а й українських учених. Відсутні посилання на його праці і в новітніх підручниках. Однак вивчення історичних матеріалів, зокрема матеріалів церковного розколу, беззаперечно підтверджують справедливість висновків ученого.

Існує багато наукових праць, присвячених першому та другому південнослов'янському впливам. Перший південнослов'янський вплив дослідники пов'язують із прийняттям християнства на Русі, коли церковнослов'янська (старослов'янська) мова набула статусу літературної. В основі східнослов'янської редакції були переважно пам'ятки південнослов'янської редакції цієї самої мови. Як засвідчує академік В. М. Русанівський, «сюди належали рукописи X–XI ст. болгарської редакції (Зографське євангеліє, Савина книга, Супрасльський рукопис, Ассеманієве євангеліє, Синайський Псалтир, Хіландарські листки, Рильський листок, Македонський кирилівський лист, Охридські глаголичні листки, Листки Ундольського, напис царя Самуїла 993 р., — найдавніша датована пам'ятка, писана кирилівським письмом, — Темницький напис, Зографські листки, Зографський кирилівський підпис 980 р., Іверський глаголичний підпис 982 р.), сербської (Марийське євангеліє, Клоцові листки), словенської (Фразингенські уривки)»⁵ та ін.

У результаті першого південнослов'янського впливу, за словами Д. С. Лихачова, розвинута візантійська культура була «трансплантована на східнослов'янський ґрунт», а «довольство російського слова, которое и собственным своим достатком велико и приятию греческих красот посредством славенского сродно»⁶ значно перебільшене. Дослідження останніх років свідчать, що у мові найстаріших слов'янських перекладів загальнослов'янська і власне діалектна лек-

³ Успенский Б. А. История русского литературного языка как межславянская дисциплина // Вопр. языкознания. — 1995. — № 1. — С. 80–91.

⁴ Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. / Сост. В. М. Живов. — М., 1995. — С. 162–380.

⁵ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 7.

⁶ Ломоносов М. В. Труды по филологии. 1739–1758 гг. // Полное собрание сочинений. — М. ; Ленинград, 1952. — Т. 7. — С. 587.

сика разом становлять близько половини словника, об'єднуючи найменування явищ навколишнього середовища та взаємин повсякденного побуту. «Майже 50 % старослов'янської лексики — це грецизми, а, головне, “неологізми” першоперекладачів, що було необхідним для передавання абстрактних значень слів грецького оригіналу», — зазначає О. С. Львов ⁷.

Із проблемою першого південнослов'янського впливу нерозривно пов'язане питання про специфічні для українського та російського народів умови й історичні закономірності розбудови національної літературної мови. Серед дослідників не існує єдиної думки щодо основних шляхів формування та закріплення національної мови в епохи існування та розвитку народностей. При цьому, як зазначав академік В. В. Виноградов, висловлюються різні погляди стосовно характеру та способу творення національної мови: «Частина дослідників та істориків підкреслює, що базою розбудови національної літературної мови є поступове становлення національно-розмовної загальнонаціональної мови, інші, навпаки, стверджують, що передусім національна мова виділяється та кристалізується у сфері писемної мови» ⁸.

Серйозною проблемою вивчення церковнослов'янської мови пізнього періоду є проблема «другого південнослов'янського впливу», який припадає на кінець XV–XVI ст. Незважаючи на порівняно велику кількість публікацій, однозначного погляду на цю проблему дотепер немає. Більшість дослідників визнає той факт, що в основі другого південнослов'янського впливу лежать пуристичні й реставраційні тенденції, що його безпосереднім стимулом було прагнення книжників звільнити церковнослов'янську мову від тих розмовних елементів, які проникли до неї внаслідок пристосування книжної традиції до місцевих умов. Звернення при цьому до південнослов'янських зразків зумовлене тим, що ці зразки сприймалися як канонічні, а тим самим і як найавторитетніші. Проте існують й інші погляди. О. В. Чевела, наприклад, доводить, що головною метою «другого південнослов'янського впливу було зберегти спільну літературну мову для всіх слов'ян» ⁹. На практиці це виявлялося в активізації церковнослов'янських словотворчих засобів і в масовій продукції неослов'янізмів, які були покликані замінити незрозумілі для інших народів слова.

З ідеєю створення спільної літературної мови, основною ознакою якої є загальнонародність та кодифікованість, перетинаються ідеї виправлення книг — так звана «книжна справа» під керівництвом митрополита Кіпріана та Г. Цимблака. Згідно з проголошеною ідеєю, внаслідок цієї реформи книжники повинні були одержати можливість повернутися до чистої, початкової церковнослов'янської мови, від якої їх відділяв повсякденний звичай, звільнитися від помилок та неточностей, які називали «хулами», у перекладах богослужбових книг. Таким чином, реставрація правильної церковнослов'янської мови була ще однією спробою надати їй загальнослов'янського значення подібно до того, яке мала старослов'янська мова у X–XI ст. Однак, як зазначає Б. О. Ларін, у літературі

⁷ Львов А. С. Изучение праславянского слоя старославянской лексики // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии : Тез. конф. «Славянская историческая лексикология (книжная и народная лексика в истории славянских литературных языков)». — М., 1975. — Вып. 1. — С. 31–32.

⁸ Виноградов В. В. Различия между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпохи // V Международный съезд славистов. — М., 1963. — С. 13.

⁹ Чевела О. В. К вопросу о втором югославянском влиянии: афонская (ефимиевская) редакция перевода Цветной Триоди // Актуальные проблемы вербальной коммуникации: язык и общество : Междунар. науч. конф. 8–10 апреля 2003 г. — К., 2004. — С. 502.

XV ст. «не настільки багато джерел, які безпосередньо можна пов'язати з другим південнослов'янським впливом, з одного боку, і з прагненням керівних суспільних груп створити авторитетну для всіх слов'янських країн літературу — з другого»¹⁰.

Проблема «третього південнослов'янського впливу» не є принципово новою в історії української та російської літературних мов. У науковий обіг це поняття вводить Б. А. Успенський, розглядаючи та оцінюючи зміни, що відбувалися в російській мові наприкінці XVII — на початку XVIII ст., а саме «вплив книжної традиції Південно-Західної Русі на книжну традицію великоросів у XVII ст., який у другій половині XVII ст. набуває характеру масової експансії південно-західно-руської культури на територію великоросів»¹¹. Однак співіснування церковнослов'янської мови Південно-Західної Русі і церковнослов'янської мови Московської Русі в одному культурному просторі, яке зумовлює безпосередній вплив першої на другу, що і відбувається в процесі никоновської та післяниконовської книжної справи, вже привертало увагу дослідників, переважно істориків російської літературної мови.

Церковнослов'янське мовне «благочестіє», як називав його Курбський, тобто лексичні виражальні засоби, семантичні особливості, синтаксичні звороти, незмінно наявні у творах російської літератури, починаючи зі стародавніх часів і закінчуючи сучасністю. Наявність у мові росіян в усі періоди її існування певної кількості церковнослов'янських лексем, словотвірних моделей, синтаксичних конструкцій слугувала базою для визнання безперервності книжно-писемної традиції в російській літературній мові (див. праці Ф. П. Філіна, Л. Л. Кутіної, Л. М. Устюгової та ін.). Однак разом із міркуваннями про безперервний розвиток російської літературної мови від XI ст. й до наших днів висловлювалися й думки про розрив писемної традиції і «відповідно про різні церковнослов'янські “основи” мови “старої” (до XVII ст.) і “нової” (після XVII ст.)»¹².

У XV і XVI ст. церковнослов'янська мова Південно-Західної і Московської Русі розвивалася різними шляхами, і на першу половину XVII ст. відмінність «двох культур стала надзвичайно глибокою»¹³. У трьох східнослов'янських культурних центрах — Вільно, Києві і Москві — спостерігається неабияка подвійність і паралелізм норм церковнослов'янської мови (див., наприклад, зміни, внесені редакторами у московське видання 1648 р. граматики М. Смотрицького). Це дало підставу ряду дослідників зробити припущення про витіснення московської редакції київською, тобто тією церковнослов'янською мовою, «яка слугувала підґрунтям для словеноросійської літературної мови петровської та післяпетровської доби, а саме церковнослов'янською мовою київської редакції»¹⁴.

Історія церковнослов'янської мови на російському мовленнєвому ґрунті не була однозначною та прямолінійною. Так, наприклад, М. І. Толстой у монографії «История и структура славянских литературных языков» писав, що *південно-західний вплив* «виявився міцним фундаментом для розвитку давньої сло-

¹⁰ Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVII в.).— М., 1975.— С. 246.

¹¹ Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.).— М., 1994.— С. 86.

¹² Горшков А. И. Теоретические основы истории русского литературного языка.— М., 1983.— С. 87.

¹³ Трубецкой Н. С. Знач. праця.— С. 362.

¹⁴ Там же.— С. 365.

в'янської літературної мови кінця середнього та пізнього періодів її історії, яка функціонувала під час формування російської літератури XVI–XVII століть»¹⁵. Як зазначається далі, цей фундамент не вдалося суттєво порушити й наприкінці XVII — на початку XVIII ст., тобто в той час, коли формувалися основні принципи та засади розбудови російської національної літературної мови.

Логічні побудови М. І. Толстого ґрунтуються на працях М. С. Трубецького, за концепцією якого церковнослов'янська мова північно-східної редакції в другій половині XVII ст. припинила своє існування. Її місце заступила південно-західна церковнослов'янська традиція, яка «перемогла московську, витіснила її в старообрядницьке підпілля, а сама поцарювалася в Москві, ставши віднині загальноросійською»¹⁶. Відмінності між старообрядницькими та новообрядницькими редакціями церковнослов'янської мови, як правило, відповідають відмінностям церковнослов'янської мови південно-західної та московської редакцій,— зазначає Б. А. Успенський¹⁷. Таким чином, постає питання про повну зміну основи російської літературної мови з північно-східної на південно-західну і, як наслідок, питання про розрив книжно-писемної традиції в росіян. Подібні міркування знаходимо в дослідженнях російських учених С. П. Соболевського, В. М. Живова, О. І. Горшкова¹⁸, австрійської лінгвістки Г. Хюттль-Ворт¹⁹, дуже близько до такого розуміння підійшли Г. О. Винокур і В. В. Виноградов.

Формальне третій південнослов'янський вплив був пов'язаний з реформами патріарха Никона, частину яких становило й реформування церковнослов'янської мови. Основним задумом реформи проголошувалося прагнення до «возз'єднання всіх слов'янських церков»²⁰ і приведення до єдиного зразка всіх богослужбових книг: «якщо не виправити книг, не приєднаються до нас інші метрополії...»,— вважав Никон²¹. Між тим реально реформа була набагато складнішою й розпочалася вона значно раніше. Ми вбачаємо наявність, як мінімум, трьох складників, що визначали сутність і характер реформи, зокрема третього південнослов'янського впливу.

1. Зміцнення російського самодержавства, розширення сфер його впливу.

Намагання поновити вселенську православну імперію реалізувалося насамперед у семіотичному плані: «російський цар поводить як візантійський імператор, і в цих умовах церковнослов'янські візантійські тексти отримують друге життя»²². Реконструкція візантійської традиції вимагає пошуків хоронителів цієї традиції, тих, хто від неї протягом століть не відмовлявся, як це сталося в Москві після Флорентійської унії. Саме тому зростає роль культури Півден-

¹⁵ Толстой Н. И. Знач. праця.— С. 57.

¹⁶ Трубецкой Н. С. Знач. праця.— С. 173.

¹⁷ Успенский Б. А. Из истории русских канонических имен (история ударения в канонических именах собственных в их отношении к русским литературным и разговорным формам).— М., 1969.— С. 27.

¹⁸ Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XVI вв. // Соболевский А. И. История русского литературного языка.— Ленинград, 1980.— С. 224; Живов В. М. Роль русского церковнославянского языка в истории славянских литературных языков // Актуальные проблемы славянского языкознания.— М., 1988.— С. 156; Горшков А. И. Знач. праця.— С. 160.

¹⁹ Хюттль-Ворт Г. Проблемы межславянских и славяно-неславянских лексических отношений // Славянская филология : Материалы от V Международного конгресса на слависте. Езикознание.— София, 1965.— Т. 7.— С. 210.

²⁰ Филиппов М. А. Патриарх Никон : В 2 ч.— М., 1992.— С. 6.

²¹ Там же.— С. 160.

²² Успенский Б. А. Царь и бог // Успенский Б. А. Избранные труды.— М., 1996.— Т. 1.— С. 124.

но-Західної Русі, де такої відмови не було. У 1649 р. Олексій Михайлович запрошує з Києва до Москви вчених ієромонахів: А. Сатановського і Є. Славинецького. Кияни повинні були підготувати перевидання Острозької Біблії (з деякими змінами вона вийшла у 1663 р. і стала в Москві першою друкованою Біблією). У ці самі роки був заснований у Москві Андріївський Преображенський монастир, а в ньому — перша в Московській Русі слов'яно-грецька школа, з якої поступово розвинулась Слов'яно-греко-латинська академія, формально відкрита 1689 р.

За таких умов церковнослов'янська мова виступає як один із важелів впливу на суспільну свідомість. У 1720 р. Синод видав указ, затверджений Петром I, про те, що в Києві і Чернігові книжки мають «друкуватися тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської»²³. Але творення української літературної мови у XVIII ст. цілком збіглося з таким самим процесом творення нової літературної мови в Росії. Як зазначає І. Огієнко, «українська літературна мова опирається на старовинну основу, з неї остаточно викидаються полонізми та новіші германізми, з чого поволи ставала мова, яку добре розуміли в Москві, — постає мова, ніби спільна для півдня й півночі, “общеруська” мова в ідеї»²⁴. Саме над цією мовою працювали київські вчені (С. Полоцький, С. Яворський, Є. Славинецький та ін.), саме цю мову виправляли за південно-західними джерелами. Про орієнтацію книжної мови Московії на південно-західні першоджерела свідчать і так звані «кавычные книги» (коректурні), які московські редактори виправляли не за грецькими, а за українськими виданнями²⁵. Українська допомога у творенні російської літературної мови була велика й помітна. Українська книжна «славенороська» мова легко поширилася в Москві; так, наприклад, Сильвестр Медведєв перейняв її і писав тією ж мовою, що і його вчитель Симеон Полоцький. Реформи Петра I міцно притягли до нього українців і впливали на витворення українсько-російської мовної спільноти²⁶. Таким чином, протягом десятиліть відбувалося поглинання та зникнення однієї з книжно-писемних культур, при цьому, як вважає М. С. Трубецької, російська «держава стала на бік українців»²⁷. У цих умовах українські автори XVIII ст. свідомо чи не свідомо відчували і враховували загальноросійський культурний контекст. Оскільки в Росії в XVII — на початку XVIII ст. панувала церковнослов'янська мова, українські письменники зі староукраїнської мови переходили на слов'яно-руську, щоб їх розуміли і в Росії. У зв'язку з цим не можна не згадати про таке своєрідне явище середини XVIII ст., як спроби створити єдину східнослов'янську літературну мову. Початок цій тенденції поклав, очевидно, С. Полоцький. Він вирішив виробити свою літературну мову, яка *не була б незрозумілою* москвичам.

Серед дослідників історії української мови поширене негативне ставлення до указу 1720 р. і наступних (1721 р., 1727 р., 1728 р.): вони розцінюються як такі, що стримували розвиток української літературної мови. На наш погляд, укази обмежували права не стільки української літературної мови (вона формувалася на народному ґрунті), скільки російської, яка наслідувала попередню книжну традицію. Однак оригінальна північно-східна традиція була оцінена як «зіпсована і неправильна», була визнана «правильність української редакції руської ку-

²³ Русанівський В. М. Знач. праця.— С. 126.

²⁴ Огієнко І. Історія української літературної мови.— К., 1995.— С. 116.

²⁵ Никольский А. И. История печатного Службеника русской православной церкви // Журн. моск. патриархии.— 1978.— № 9.— С. 76–77.

²⁶ Русанівський В. М. Знач. праця.— С. 122.

²⁷ Трубецькой Н. С. Знач. праця.— С. 364.

льтури»: «стара великоруська культура при Петрі I померла, а та культура, що живе і розвивається в Росії, є природним та безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури»²⁸.

За таких обставин схильність Московської держави до офіційного використання південно-західного варіанта церковнослов'янської мови була чимось більшим, ніж просто визнанням її переваги як засобу культури, — вона «знаменувала собою рішучу перемогу державного мислення над національною пихою і сприяла приєднанню до джерел європейської культури»²⁹.

2. Прагнення до європеїзації російської культури, вихід її з ізоляції та врахування тих змін, які відбулися протягом двохсот років, — це другий складник третього південнослов'янського впливу. Зміна державного життя та суспільного побуту вимагала від літературної мови нових слів та виразів, нових форм експресії, стилістичних засобів, значно розширювала її функції.

По-перше, церковнослов'янською мовою починають говорити, подібно до того, як це було у Південно-Західній Русі: у духовних школах, створених за зразком південно-західних братських шкіл, учать говорити церковнослов'янською. Згадаємо свідчення В. К. Тредіаковського, що «передусім я нею не лише писував, а й розмовляв з усіма»³⁰. По-друге, церковнослов'янська мова виступає як мова науки. Вказівки на те, що церковнослов'янська мова, подібно до латини, є мовою науки, містяться в багатьох іноземних граматиках російської мови, зокрема в граматиці Ж. Соїє зустрічаються зауваження, що «він зобов'язується вивчити російську мову за допомогою церковнослов'янської»³¹. Оскільки церковнослов'янська виступає як мова освіченості, то і зловживання нею викликає негативну реакцію саме як претензія на науковість. По-третє, відбувається секуляризація церковнослов'янської мови — її використання поширюється на ділову, юридичну та медичну літературу, на твори епістолярного жанру, стають можливими також пародійні тексти.

Активізація використання церковнослов'янської мови значною мірою пов'язана з характером її засвоєння. Мову починають вивчати, активно з нею працювати, а не пасивно засвоювати. Наприклад, никоновські справники у поясненні «своїх виправлень спираються на граматику М. Смотрицького, постійно посилаючись на її правила». Однак до реформи жодні правила не могли слугувати підставою для виправлення тексту³².

Під впливом літературної традиції Південно-Західної Русі сакральний текст починає сприйматися як сукупність суто лінгвістичних норм та правил. М. В. Ломоносов, обґрунтовуючи тезу про чисту вимову на людях, котрі красу мови знають і спостерігають, зазначав: «Что до чтения книг надлежит, то перед прочими советую держаться книг церковных (для изобилия речений, не для чистоты), от которых чувствую немалую пользу. Сие каждому за необходимое дело почитать должно»³³. Важливо зауважити, що головне значення мають уже не зміст церковних книг, не їх теологічна сутність, а лексичні та граматичні особ-

²⁸ Трубецкой Н. С. Знач. праця.— С. 362–363.

²⁹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії.— К., 1995.— Ч. 2.— С. 51.

³⁰ Тредиаковский В. К. Езда в остров любви // История русского языка : Хрестоматия.— М., 1989.— С. 346.

³¹ Успенский Б. А. Одна из первых грамматик русского языка (Грамматика Жана Соїє 1724 г.) // Вопр. языкознания.— 1988.— № 1.— С. 94.

³² Сиромаха В. Г. «Книжная справа» и вопросы нормализации книжно-литературного языка Московской Руси во второй половине XVII в. (на материале имен существительных) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— 1981.— С. 16.

³³ Ломоносов М. В. Знач. праця.— С. 237.

ливості мови, яка вважається зразковою. Якщо «прилежно учиться... грамоте и читать книги церковные, без чего и во всем... слово никто тверд и силен быть не может»³⁴, то можна уникнути багатьох суто лінгвістичних помилок — діалектних відхилень, неправильного використання дієприкметників, зворотних та пасивних дієслів.

3. Третій складник реформи — це необхідність зміни статусу церковнослов'янської мови. У взаємозв'язку розмовної та церковнослов'янської мовних стихій церковнослов'янська мова (на відміну від розмовної) сприймалася в Московській Русі не як спосіб передачі інформації, а передусім як система спілкування з Богом, система символічного представлення православ'я. Ця система знаходила мотивування і в спеціально розробленій теорії мови, в якій «душа», «слово» і «розум» становлять нероздільне ціле, а тому правильна думка має єдиний правильний спосіб вираження, відступати від якого неприпустимо. Порівняймо, наприклад, вислів у диякона Феодора: «Нам... всім православним християнам личить вмирати за один аз, його ж окаянний ворог викинув із символу»³⁵. Священними є не тільки і навіть не стільки зміст, скільки форма.

Відхилення від богообраного оригіналу, внесення в текст чогось особистого було неприпустимим, «будь-яке людське втручання в цю мову негоже». Священним вважався не тільки зміст Біблії, а й мова, якою вона написана. Якщо написати її латиною або російською мовою, але не за московськими правилами граматики, а за правилами граматики української мови, що зароджується, то зміст Біблії теж виявиться спотвореним. Це буде єретична, неправильна Біблія. Не тому, що в її змісті допущені якісь неточності, а тому, що вона написана латинською, польською або іншою неправедною мовою. Так, диякон Ф. Іванов, майбутній одностудець протопопа Аввакума, чудово розумів, що «справа» веде-ться зовсім не за «старовинними грецькими і слов'янськими книгами», як урочисто стверджувалося, а за новими, які мали багато розбіжностей зі стародавніми церковними обрядами православ'я. У чолобитній до царя він писав: «А нинішні книги, що посилав купувати патріарх Никон до Греції, з яких нині перекладають, і пишуть грецькі, а там друкують книги... у Римі, в Парижі і у Венеції, грецькою мовою, але не по-стародавньому...»³⁶.

Сприйняття церковнослов'янських текстів як таких, що не підлягають виправленню і редагуванню, гальмувало розвиток багатьох суспільних інститутів, стримувало культурні контакти. Не випадково І. Федоров був змушений виїхати в Південно-Західну Русь, а Учителне Євангеліє К. Т. Ставровецького було визнано єретичним і спалено.

Цілком інакше ставлення до мови характерне для Південно-Західної Русі³⁷. Так, П. Могила спеціально підкреслював у передмові до Требника 1646 р., що якщо тут і зустрічаються які-небудь помилки та погрішності, то вони ніскільки не шкодять, тому що «не знищують чистоти, сили, матерії та плодів святих таїнств»³⁸. Про те, що для реформи важливим було не лише відновлення «благочестя», а зміна співвідношення сполучуваності форми та змісту текстів, свід-

³⁴ Там же.— С. 431.

³⁵ Цит. за: Успенский Б. А. Раскол и культурный конфликт XVIII века // Успенский Б. А. Избранные труды.— Т. 1.— С. 338.

³⁶ Бушков А., Буровский А. Россия, которой не было. Русская Атлантида.— Красноярск ; М., 2002.— С. 427.

³⁷ Відомо, що виправлення богослужбових книг відбувалося й у Південно-Західній Русі, але тут реформа не викликала ні протесту, ні розколу.

³⁸ Успенский Б. А. Раскол и культурный конфликт XVIII века.— С. 339.

чить той факт, що, примирившись із Нероновим, Никон сказав йому про книги старого та нового зразків: «Обидва добрі, все одно, за якими хочеш, за тими й служиш», і дозволив користуватися старим «Службником» навіть в Успенському соборі столиці. Ще раніше Константинопольський патріарх Паїсій спеціально вказував, що не варто надавати великого значення правилам «неважним та несуттєвим, які не стосуються головного, а належать до незначних церковних порядків»³⁹.

Суперечність проголошених цілей і реальних завдань реформи Никона та «книжної справи» призвела до різкого несприйняття змін, до протесту з боку багатьох священнослужителів і простих вірників. Відбувалося розшарування суспільства на тих, хто прагнув відкритості Московської Русі й сучасних форм життя, наближення до європейського суспільства, і тих, хто відстоював традиційні звичаї. Століттями Південно-Західна Русь стояла значно ближче до Європи, мала сталі контакти з нею, а тому експансія південно-західної культури виявилася зручним і міцним знаряддям європеїзації великоросійської культури.

Саме в цьому, на наш погляд, полягає сутність третього південнослов'янського впливу — в перенесенні на російський ґрунт південно-західних особливостей сприйняття книжно-писемної традиції, специфіки функціонування мови, тенденцій її розвитку, розширення сфер використання та суспільного ставлення до неї. А тому ті дослідники мови, які намагаються сконцентрувати свою увагу на суто лінгвістичному аспекті третього південнослов'янського впливу, змушені робити висновки про його обмежений характер та незначну роль у російській культурі⁴⁰. Однак у контексті змін загального ставлення до сприйняття книжно-писемної традиції навіть незначні системні зміни стають визначальними.

(Ужгород)

O. V. SHYMKO

INFLUENCE OF CHURCH SLAVIC LANGUAGE OF THE UKRAINIAN EDITION ON THE MOSCOW BOOK-WRITTEN TRADITION

In article the influence of Church Slavic language of the Ukrainian edition on Russian literary language in XVII–XVIII centuries is analyzed, which had radical consequences for the Moscow book tradition of that time, promoted formation of new Russian literary language and has appeared a way to Europeanised of Russian culture. The recognition «of the third South-Slavic influence» will allow to reconsider traditional sights on role and place South-Slavic cultures and Church Slavic language of the Ukrainian edition in a history of Russian literary language.

Key words: The Church Slavic language, literary-written tradition, third South-Slavic influence.

³⁹ Цит. за: Бушков А., Буровский А. Знач. праця.— С. 427.

⁴⁰ Див., наприклад, зауваження Ф. П. Філіна про те, що третій південнослов'янський вплив «за своїм історичним значенням і наслідками не йде ні в яке порівняння з першим та другим» впливами (Філин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка.— М., 1981.— С. 292).